

UDK: 227.87
Pregledni članak
Pripremljen u rujnu 2005.

NEBESKO SVETIŠTE – SLIKA ILI STVARNOST?

William G. Johnsson

SAŽETAK

Nebesko svetište – slika ili stvarnost

U ovom članku pozabavit ćemo se najosnovnijim problemom razumijevanja Poslanice Hebrejima: Da li religijski rječnik Poslanice Hebrejima treba tumačiti metaforički (duhovno) ili realistički (doslovno)? Nastavit ćemo u tri koraka: (1) argumentom za metaforičko tumačenje, (2) kritikom metaforičkog gledišta i (3) argumentom za realističko tumačenje.

Ključne riječi: *Poslanica-Hebrejima; Nebesko-svetište; metaforičko-tumačenje; realističko-tumačenje*

Urednički predgovor. Kako da se odnosimo prema tekstovima koji govore o nebeskom Svetištu u Poslanici Hebrejima? Da li nebesko Svetište doista postoji ili je ono samo ideja? Ovaj pisac smatra da se tekstovi o nebeskom Svetištu trebaju promatrati na jedan od tri načina:

1. Metaforičan način. Ovo gledište negira objektivnu stvarnost; konkretnim izrazima dana su duhovna značenja.

2. Doslovan način. Ovakvo gledište smatra da svaki izraz ima „veliku vrijednost“. Nebeska stvarnost u svemu treba biti slična zemaljskoj strukturi.

3. Tumačeći način. Prema tom gledištu „stvarnost nebeskog Svetišta i službe zadržana je kao zaštita *objektivnosti* Kristovog djela, ali pojedinosti tog Svetišta nam neće biti jasne“. Ovo gledište potvrđuje stvarnost nebeskog Svetišta, ali priznaje da nemamo dovoljno podataka o izgledu ovog nebeskog tijela. Većina adventista prihvatit će ovo posljednje gledište.

Dok katolički stručnjaci u Poslanici vide uglavnom liturgijske elemente, protestantski stručnjaci su skloni zanemariti poruku Hebrejima poslanice koja je usredotočena na Kristovo svećenstvo. Međutim, mnogo ozbiljnije bilo je stajalište da se Hebrejima poslanica smatra samo potkrijepljenom metaforom. Žrtve, svećenici, hramovi i ostalo smatraju se „kodom“ – radi se samo o metaforičnom „govoru“ kojeg treba duhovno razumjeti u skladu s Filonovim shvaćanjem kozmosa.

Ovaj pisac odbija svaku vezu između filonske filozofije i Poslanice Hebrejima, pokazujući da su *koncepti* izraženi u Poslanici suprotni onima koje zastupa Filon. Ulomci na koje se pozivaju ne podupiru filonsku tvrdnju.

Rječnik za izraelsko Svetište koji prožima ovu poslanicu treba uzeti kako piše. Njime se obrađuje veoma stvaran ljudski problem grešnog oskvrnuća. Suštinska vjerska potreba čovječanstva je potreba za očišćenjem od grijeha. Poslanica Hebrejima ne raspravlja o kozmološkim problemima nekog Filona, već o velikim temama spasenja čovjeka zahvaljujući žrtvi i svećenstvu Isusa Krista – koje je nagoviješteno, ali nikad ne ostvareno, u obredima zemaljskog Svetišta.

Imajući ovaj cilj, Poslanica Hebrejima „iznosi niz osnova za kršćansko povjerenje – *stvarno* božanstvo, *stvarno* čovječanstvo, *stvarni* svećenik, *stvarni* savez, *stvarna* žrtva, *stvarno* očišćenje, *stvarni* pristup, i s tim u vezi, *stvarno* nebesko Svetište i služba“.

Sadržaj poglavlja

- I. Uvod
- II. Metaforijsko tumačenje
- III. Kritika metaforijskog tumačenja
- IV. Stvarno (doslovno) tumačenje

Čak je i površnom čitatelju jasno da je Poslanica Hebrejima zasićena rječnikom Svetišta, svećenika i žrtve. Kao što sam pokazao na drugim mjestima,¹ izrazi – koje možemo nazvati religijskim jezikom tog dokumenta – nadilaze formalnu teološku argumentaciju. Prilikom

1 William G. Johnsson, *Defilement and Purgation in the Book of Hebrews* (Ph.D. disertacija, Vanderbilt University, 1973), pogl. 1.

istraživanja izvornog teksta, vidljivo je da religijski tekstovi prožimaju cijelo djelo, prelazeći u opominjanje kao i u teologiju. Na primjer glagol *proserchomai* („pristupiti“), upotrijebljen u 4,14-16 i 10,19-22 je religijska riječ koja označava stupanje velikog svećenika pred samoga Boga.²

Suvremeno proučavanje Poslanice Hebrejima nije se odgovarajuće pozabavilo njezinim religijskim rječnikom.³ Protestanti općenito – možda zbog svoje nesklonosti prema ritualnom – bili su skloni zanemariti pozornost Poslanice Hebrejima usredotočenu na Isusa kao velikog svećenika. To je nesumnjivo glavna slabost, jer prelaze preko jasne glavne točke ili tona (*kephalaion*, Hebrejima 8,1.2) knjige. S druge strane, katolički stručnjaci su u ovom stoljeću pokazali ozbiljno zanimanje za religijski sustav u Poslanici Hebrejima. Njihova djela vrlo često odražavaju dogmatske misli, kao kad u Poslanici traže aluzije na misu.⁴ Zbog toga nije došlo do izražaja pitanje tumačenja religijskog rječnika u Poslanici Hebrejima; ostalo je skriveno.⁵

Ali u ovaj predmet je puno toga uključeno. Uz opće protestantsko zanemarivanje bogoslužbenih predmeta u Poslanici Hebrejima, često je dolazilo do *implicitnog* tumačenja religijskog rječnika, što djelotvorno uništava njegovu snagu. Smatra se da je govor o svećenicima, hramovima i žrtvama samo potkrepljujuća metafora za razjašnjenje Kristova djela.⁶ Drugim riječima, Poslanica daje kôd, a mi ga trebamo dešifrirati da vidimo namjeru teksta. Baviti se samo rječnikom svećenika, svetišta i žrtve znači promašiti nakanu ovog dokumenta. Govor o nebeskom Svetištu, na primjer, ne odnosi se na stvarno mjesto na nebu, već ga treba razumjeti u skladu s filozofskim idejama.⁷ Isto tako ne treba vizualizirati stvarno Kristovo svećeničko djelo, ili Njegovu krv kao nebesku žrtvu. Ovi izrazi su samo dio dosljedne ilustracije, ili modela, Kristovog transcendentnog djela.⁸

Ovaj je predmet značajan za Crkvu adventista sedmog dana kad se sjetimo mjesta koje *stvarno* nebesko Svetište i služba ima u našoj baštini. Naši pioniri i Ellen White davno su smatrali Poslanicu Hebrejima snažnom podrškom *stvarnog nebeskog Svetišta* i *stvarnog nebeskog djela* Isusa Krista, našeg *istinskog* Velikog svećenika. Pretvaranje ovih stvarnosti u metaforički govor svakako mora preobraziti adventističku doktrinu. Ono će promijeniti naše razumijevanje nebeske stvarnosti i naše mjesto u božanskom tijeku događaja, zajedno s važnim znače-

2 Vidi i Heb 7,25; 10,1; 11,6; 12,18.22.

3 Johnsson, *Defilement and Purgation*, pogl. 2; vidi i njegov članak “The Cultus of Hebrews in Twentieth-Century Scholarship”, *ExpTim* 89/4 (January, 1978): 104-8.

4 Vidi William G. Johnsson, “Issues in the Interpretation of Hebrews”, *AU S* S15/2 (1977), Nos. 67-71 radi bibliografije novijih katoličkih djela na Poslanicu Hebrejima.

5 *Isto*, str. 169-187.

6 Za Jerome Smitha (*A Priest for Ever* [London, 1969]) čitav je argument Poslanice Hebrejima proširena metafora.

7 Najpoznatiji stručnjaci skloni ovom gledištu su James Moffatt (*A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Hebrews* [New York, 1924]); E. Kasemann (*Das Wandernde Gottesvolk* [Göttingen, 1939]); F. J. Schierse (*Verheissung und Heilsvollendung: Zur Theologischen Grundfrage des Hebräerbriefes* [Munich, 1955]); E. Grasser (*Der Glaube an Hebräerbrief* [Marburg, 1965]); G. Theissen (*Untersuchungen zum Hebräerbrief* [Gütersloh, 1959]); C. Spicq (*L'Épître aux Hébreux*, 2 sveska [Paris, 1952]); i J. Héring (*The Epistle to the Hebrews* [London, 1970]).

8 Vidi Moffatt, str. xxxi: “Pisac piše na osnovi svoje vlastite religijske filozofije — svoje vlastite među piscima NZ. Filozofski element u njegovom gledanju na svijet i Boga u osnovi je platonski.”

njem koje pridajemo 1844. godini.

Dozvolite da citiram samo nekoliko tekstova koji se u spisima Ellen White odnose na Poslanicu Hebrejima, a pokazuju realistično tumačenje religijskog rječnika.

„Posredstvom svoje smrti i uskrsnuća, On je postao sluga ‘Šatora, onoga koji podiže Gospodin, a ne čovjek.’ (Hebrejima 8,2.) Ljudi su podigli hebrejski šator sastanka, ljudi su sazidali hebrejski Hram, ali gornje Svetište – po čijoj je slici bilo načinjeno zemaljsko – nije sagradio nijedan zemaljski arhitekt. ‘Evo čovjeka komu je ime Izdanak. ... On će sazidati Svetište Jahvino i proslaviti se. On će sjediti i vladati na prijestolju. A do njega će na prijestolju biti svećenik.’ (Zaharija 6,12.13.)

Služba prinosenja žrtava, koja je upućivala na Krista, prestala je, ali su ljudske oči sada bile usmjerene k pravoj žrtvi za grijeh svijeta. Zemaljska je svećenička služba prestala, ali mi gledamo na Isusa, svećenika novog zavjeta i na ‘škropljeničkoj krvi koja govori bolje od Abelove.’ ‘Još nije otvoren put u Svetinju nad svetinjama dok još postoji prvi dio Šatora. ... Ali Krist, pošto se pojavio kao veliki svećenik budućih dobara prolazeći većim i savršenijim šatorom koji nije napravljen rukom ... ušao je jedanput zauvijek u Svetinju nad svetinjama, ne krvlju jaraca i junaca, nego vlastitom krvi, i pribavio nam vječni otkup.’ (Hebrejima 12,24;9,8-12.)⁹

„Isus Krist je prikazan kako stalno stoji pred žrtvenikom, u svakom trenutku nudeći žrtvu za grijeh svijeta. On je Sluga pravog Svetišta koje je podigao Bog, a ne čovjek. Simboličke sjene hebrejskog Svetišta nemaju više nikakve vrijednosti. Dnevno i godišnje simboličko posredovanje više se ne mora obavljati, ali je žrtva pomirnica preko Posrednika bitna zbog stalnog ponavljanja grijeha. Isus služi u Božjoj prisutnosti prinoseći svoju prolivenu krv kao krv zaklanog jaganjca. Isus predstavlja prinesenu žrtvu za svaki prijestupak i svaki nedostatak grešnika.”¹⁰

„Na pitanje: Što je Svetište? Sveto pismo daje jasan odgovor. Riječ svetište, kako je Biblija rabi, prvo se odnosi na Šator sastanka što ga je Mojsije podigao po uzorku nebeske stvarnosti, a zatim na pravi Šator na Nebu, na koji je upućivalo zemaljsko Svetište. Kristovom smrću prestala je simbolička služba. ‘Pravi Šator’ na Nebu je Svetište novoga saveza.”¹¹

„Tako se vršila služba koja je bila slika i sjena ‘nebeskih stvarnosti’. A ono što se činilo u simboličkoj službi u zemaljskom Svetištu, u stvarnosti se zbivalo u službi u nebeskom Svetištu. Nakon uzašašća naš je Spasitelj otpočeo svoje djelo velikog svećenika. Pavao kaže: ‘Krist doista ne uđe u rukotvorenu Svetinju, protulik one istinske, nego u samo nebo; da se sad pojavi pred licem Božjim za nas.’ (Hebrejima 9,24.)

Svećenikova služba tijekom godine u prvome odjelu svetišta, u ‘prostoru iza zastora’ koji je činio vrata i odvajao Svetinju od dvorišta, predstavljala je službu koju je Krist preuzeo prigodom svog uzašašća. Svećenik je u svakodnevnoj službi prinosiso Bogu krv žrtve okajnice i kád koji se dizao s molitvama Izraelaca. Krist je za spas grješnika pred Oca iznosio svoju krv i uz nju, sa skupocjenim mirisom svoje vlastite pravednosti, molitve vjernih koji se kaju. Bila je to služba u prvom dijelu nebeskog Svetišta.

Tamo ga je slijedila vjera Kristovih učenika dok se uzdizao pred njihovim očima. Na to su bile usredotočene njihove nade, koje – prema Pavlu – ‘imamo kao pouzdano i čvrsto sidro duše

9 *Isusov život*, str. 122.

10 *The SDA Bible Commentary*, sv. 6, str. 1077.

11 *Velika borba*, str. 359.

koje prodire u prostor iza zastora kao je ušao za nas u svojstvu preteče Isus pošto je zauvijek postao veliki svećenik. 'Ne krvlju jaraca i junaca, nego vlastitom krvi i pribavio nam vječni otkup.' (Hebrejima 6,19.20; 9,12.)

Osamnaest je stoljeća nastavljena ova služba u prvome odjelu Svetišta.¹²

Nasuprot tome, „metaforičko“ ili „spiritualizirajuće“ tumačenje (u ovom poglavlju koristit ćemo ove pojmove naizmjenično, nasuprot „realističnom“ ili „doslovnom“ tumačenju) ima sljedeće posljedice: (1) ne postoji stvarno nebesko Svetište – „nebesko Svetište“ je metafora za „svemir“; (2) ne postoji stvarno nebesko Kristovo *svećeništvo* – riječi se eventualno tumače subjektivnim izrazima kršćanskog *doživljavanja* spasenja (čak su i neki konzervativni tumači zauzeli takvo stajalište);¹³ nema nikakvog „čišćenja“ nebeskog Svetišta, stoga nema mogućnosti da se 1844. godina smatra prikazom stvarnog nebeskog događaja koji označava novu fazu u stvarnoj nebeskoj Kristovoj službi.

Možda su neki adventistički proučavatelji Poslanice Hebrejima bili pod utjecajem metaforičke škole tumačenja. Naravno, neki mogu tvrditi da takvo gledište ne mora nužno ukazati na napuštanje naše povijesne doktrine o Svetištu – za to se mogu oslanjati na Daniela i Otkrivenje. Međutim, čini se, ako se Poslanica Hebrejima tumači metaforički, onda ova doktrina mora biti ozbiljno oslabljena; očito je da sama Poslanica Hebrejima predstavlja najsnažnije tvrdnje u Bibliji u prilog stvarnog nebeskog Svetišta i službe.

Metaforičko tumačenje

Argumenti u prilog ovog gledišta mogu se klasificirati kao konceptualni i egzegetski. Odnosno, naširoko se zastupa kozmologija Poslanice Hebrejima, pri čemu se pojedini redci, u kojima postoji religijski rječnik, *predočuju* kao znaci metaforičke nakane dokumenta. Pozabavit ćemo se svakim od ovih gledišta.

Konceptualno tumačenje

Smatra se da filozofski svijet helenističkog judaizma, a posebno spisi Filona Židovskog (Aleksandrijskog),¹⁴ pružaju pozadinu za religijski rječnik Poslanice Hebrejima. Kad je pisao o nebeskom Svetištu i liturgiji imao je kozmičko gledište u kojem je *theios logos* („božanska riječ“) bila svećenik: „Najviši, i u najistinitijem smislu Božji sveti hram je, kako moramo vjerovati, cijeli svemir, pošto za svoje svetište ima najsvetiji dio svega postojanja, samo nebo, za svoje zavjetne ukrase zvijezde, jer su njegovi svećenici anđeli koji služe Njegovim silama, bestjelesne duše, a ne mješavine razumske i nerazumske naravi.“¹⁵

„Odlučeno je stoga da se izgradi šator, djelo najviše svetosti, izgradnja koja je božanskim izjavama bila povjerena Mojsiju na gori. On je okom duše vidio nematerijalne oblike materijalnih predmeta koje je trebao načiniti, i ovi oblici su bili reproducirani u primjercima opažanima

¹² *Isto*, str. 361.362.

¹³ Treba, na primjer, zapaziti kako se čini da je F. F. Bruce u svojem komentaru Poslanice Hebrejima (*The Epistle to the Hebrews* [London, 1971]) sklon realističkom tumačenju nebeskog Svetišta u Hebrejima 8,1-5, ali u 10,19-22 alegorizira zavjesu koja predstavlja Kristovo tijelo.

¹⁴ Datumi za Filona su nesigurni: oko 20. godine pr. Kr. do oko 50. godine poslije Krista.

¹⁵ *De specialibus legibus*, I.xii.66 u LCL, *Philo*, VII: 137.139.

umom. Jer bilo je prikladno izgradnju svetišta povjeriti njemu koji je bio istinski veliki svećenik, kako bi njegovo obavljanje obreda koji su pripadali svetoj službi mogli biti u potpunijem suglasju i skladu sa strukturom.¹⁶

„Anđeo je intelektualna duša ili bolje rečeno čitav um, potpuno bestjelesan, načinjen (da bude) Božji svećenik, određen za određene potrebe i službe smrtnika, pošto nije bilo moguće da zbog svoje iskvarene naravi, primi darove i dobročinstva koja Bog daje. ... (Zato je) Logos imenovan sucem i posrednikom, koji je nazvan ‘anđeo’.

I vrlo jasan dokaz toga je da je božansko ime prizvano na anđela. I to je najsuverenije i glavno (biće) koje poznaju nebo i zemlja i cijeli svijet.¹⁷

Tvrđi se da Poslanica Hebrejima dijeli ovaj konceptualni svijet. Kao podrška može se istaknuti da sami izrazi koje koristi Poslanica Hebrejima da opiše odnos zemaljskog Svetišta s nebeskim – *skia* („sjena“), *eikōn* („slika“) i *hupodeigma* („primjer“, „kopija“) – imaju platonske korijene i Filon ih koristi u tom smislu.¹⁸ Međutim, mnogo je važnije što Poslanica Hebrejima dijeli s Filonom platonski kozmološki dualizam, prema kojemu je nevidljivo u konačnici stvarno – vidljivo je prolazno. U Hebrejima 8,2 je riječ o *al thinos* – istinskome ili stvarnome – dok je u jedanaestom poglavlju prikazan kontrast između zemaljskoga, koje je prolazno i u biti nestvarno, premda se vidi, i nebeskoga, koje je trajno Božje i u konačnici stvarno, premda nevidljivo.¹⁹

Ideja da se od Filona očekuje da osigura konceptualni ključ za Poslasticu Hebrejima ima snažnu tradiciju među komentatorima. Moffatt je, u ICC,²⁰ vjerojatno najutjecajniji. Međutim, čak tamo gdje se ne priznaje izravna veza s Filonom, egzegete Poslanice Hebrejima često pokazuju djelomičnu privrženost ovom tumačenju. Nedavno objavljena harvardska disertacija L. K. K-a, *The Intermediary World and Patterns of Perfection in Philo and Hebrew*,²¹ naširoko zastupa vrstu filonskog svijeta u Poslanici Hebrejima. Prelazeći preko starih argumenata zasnovanih na 8., 9. i 11. poglavlju, poglavlja 1–7 pokazuju da rasprava o anđelima, Mojsiji, „savršenstvu“, Aronu i Melkisedeku proistječe iz baze u Filonovim kategorijama.²²

Ako Poslanica Hebrejima koristi rječnik nebeskog Svetišta i liturgije kako to čini Filon (premda u kristijaniziranom smislu, da bi se time Kristu dalo počasno mjesto), onda bi bilo jako pogrešno shvatiti da dokument govori o *stvarnom* hramu i djelu.

Egzegetsko tumačenje

Navodno da nekoliko redaka i izraza u religijskoj argumentaciji u Hebrejima 9,1–10,18 nagovještavaju religijski rječnik.

16 *De Vita Mosis*, II.xv.74 u LCL, *Philo*, VI:485.487.

17 *Quaestiones et Solutiones in Exodum*, II.13 u LCL, *Philo*, Supp. II: 48.51.

18 See Moffatt, xxxi–xxxiv, str. 104–6,135; također W. F. Howard, *The Fourth Gospel in Recent Criticism and Interpretation* (London, 1955), str. 115.

19 Vidi naročito Hebrejima 11,1.2.6.7.10.13–16.26–27.39–40.

20 Vidi bilješku 7.

21 *SBL Dissertation Series* 25 (Missoula, MT, 1975).

22 Znakovito je što Dey ne pokušava uvrstiti Hebrejima 8–10 u svoju tezu.

1. Zemaljsko Svetište (*hagion kosmikon*), (9,1). Riječ *hagion* u LXX vrlo često označava čitavo Svetište, kao u Izlasku 36,3 i Brojevima 3,38.²³ Što *kosmikon* ovdje označava? Za Filona i Josipa Flavija)²⁴ zemaljsko Svetište je bilo simbol za svemir. U tom slučaju bi frazu *hagion kosmikon* trebalo smatrati „simbolom postupka koji se odvija na pozornici ovog svijeta da prikaže što se događa ili bude učinjeno na višoj razini“.²⁵ Odnosno, *kosmikon* se ovdje uzima kao predikatna uporaba pridjeva, pa se fraza *hagion kosmikon* treba prevesti kao „zemaljsko svetište s kozmičkim uzorkom“.

2. „Prvi šator“ (*skēnē hē protē*), (9,2). Na što se odnosi ovaj izraz? Premda je u 9,2-4 jasno da se naglašava razlika između prve i druge prostorije šatora (što se vidi iz rasprave o namještaju), smatra se da ovdje imamo nagovještaj o naravi nebeskog Svetišta. Dva šatora (dijela) sugeriraju kontrast između zemaljskog i nebeskog Svetišta: Svetinja sa svojim svjetovnim predmetima kao simbol zemlje; Svetinja nad svetinjama kao simbol Neba.

3. „Svetinja nad svetinjama“ (*hagia hagiōn*), (9,3). Ovo se odnosi na nebesko Svetište. Kao podrška ovom gledištu spominje se Hebrejima 9,8.9 gdje je Svetinja simbol starog doba (*kairos enest kos*), a Svetinja nad svetinjama simbol novog doba (*kairon diorthōseōs*).²⁶ Prema ovom tumačenju vidimo da Poslanica Hebrejima, premda se služi terminologijom Svetišta, njemu pridaje alegorijsko značenje.²⁷

4. „Veći i savršeniji Šator“, (9,11). Tumačenje se usredotočuje na snagu upotrebe prvog *dia* („po“) u rečenici. Može ga se uzeti kao instrumental i tako je upotrijebljen u retku 12.²⁸ Ovaj ređak sugerira da je Krist osigurao pristup Bogu „po većem i savršenijem Šatoru – nerukotvorenu“, odnosno, svojim tijelom. U tom slučaju sk n („šator“) odgovara Kristovom zemaljskom životu.

Na drugim mjestima u NZ Isusovo je tijelo nazvano hramom (Mk 14,58; Iv 1,14; 2,19; Kol 2,9), a Poslanica Hebrejima je ranije govorila o *nužnosti* utjelovljenja (2,14-16; 5,7). Na taj način Kristovo tijelo postaje oruđe Božjeg spasenja na zemlji. U Luk zastupa ovo mišljenje na osnovi Hebrejima 10,5 i dalje, smatrajući da je Isus u svom postojanju kao „nebeski hram“ donio u svojem životu nebesko Svetište na zemlju. Prema tome, Njegova svećenička služba na križu provedena je u Njegovom vlastitom tijelu kao hramu; u Isusovom životu i smrti dinamički su se sreli nebo i zemlja.²⁹

5. „...kroz zavjesu, to jest svoje tijelo“, (10,19.20). Metaforičko tumačenje smatra ove retke svojom najsnažnijom podrškom. Dok su ranije spomenuti tekstovi zahtijevali pomnjivo razmatranje, ovdje se tvrdi da imamo dokaz jasne spiritualizirane nakane – zavjesa nebeskog Svetišta poistovjećena je s Kristovim tijelom.³⁰

23 A. P. Salom (“*ta hagia* in the Epistle to the Hebrews”, *AUSS* 5 [January, 1967]: 60) smatra da od 170 upotreba izraza *to hagion*, 142 njih se odnosi na Svetište općenito. Vidi Dodatak A za reprint ovog članka.

24 *Ant* III, 6:4; III, 7:7.

25 Moffatt, str. 113.

26 Tako Schierse, str. 29-33.

27 Vidi također U. Luk, “Himmlisches and Irdisches Geschehen im Hebräerbrief”, *NovT* (1963), str. 211.

28 Hebrejima 9,11.12 predstavlja kontinuiranu rečenicu; zbog toga se tvrdi da *dia* treba dosljedno koristiti u cijeloj rečenici (dakle, u instrumentalu).

29 Luk, str. 209-210.

30 Zanimljivo je zapaziti kako G. W. Buchanan (*To the Hebrews*, AB [New York, 1972]) obrađuje ovaj ulomak. Njegov se komentar u potpunosti žestoko protivi metaforičkom gledištu, ekstremno zastupajući doslovno

Kao što je zavjesa granica između pristupanja i nepristupanja Bogu u židovskom hramu, tako je Isusov život označio graničnu točku između neba i zemlje.³¹ Međutim zavjesa skriva kao što omogućava pristup. Zato je samo Kristovom smrću zavjesa uklonjena i otkrivena Njegova prava uloga svećenika. Jasno je onda, ako je zavjesa nebeskog Svetišta kôd za Njegovo tijelo, na taj način onda možemo dekodirati čitav opis Svetišta i više ne vidjeti nikakvo stvarno nebesko Svetište i liturgiju.

Stoga je očito da se u Poslanici Hebrejima može značajno poduprijeti spiritualizirajuće tumačenje rječnika Svetišta. Premda je većina pojedinačnih podrški mala, kumulativna posljedica ima svoju težinu. Zato se sada posvetimo kritici ovog tumačenja.

Kritika metaforičkog tumačenja

Nastavit ćemo korak po korak istraživanje gore navedenog slučaja; prvo ćemo se pozabaviti konceptualnim podacima, a onda prijeći na detaljnu egzegezu.

Konceptualno

Da se misaoni svijet Poslanice Hebrejima slaže s Filonovim možemo smatrati samo u općem smislu. Možemo se složiti da Poslanica Hebrejima, kao Platon i Filon, smješta stvarnost izvan osjetilnog područja. Međutim, ideja da se izvanosjetilno, ili nebesko, smatra izvornim, nije isključivo Platonovo i Filonovo područje.³² Ona je dio biblijskog pristupa stvarnosti. To je sažeto rečeno u 2. Korinćanima 4,18: „Jer nama nije do vidljivog nego do nevidljivog; ta vidljivo je privremeno, a nevidljivo – vječno.“

U Poslanici Hebrejima posebno zaslužuju pozornost tri elementa Svetišta:

1. Poslanica Hebrejima tvrdi da Krist ulazi u to *mjesto* nebeske službe – 4,14: On „je prošao nebesa“ (Šarić): 4,15: mi *imamo* velikog svećenika; 4,16: „prijestolje milosti“ nam osigurava pravodobnu pomoć; 6,19.20: Isus je ušao „u unutrašnjost iza zavjese“; 8,1.2: „imamo upravo takva velikog svećenika ... kao služitelj[a] svetišta i pravoga šatora“ (Šarić); 8,6: Krist „je dobio uzvišeniju službu“ (Šarić); 9:12: Krist „uđe jednom zauvijek“; 9,24 „Krist doista ... uđe ... u samo nebo“; 10,12: „sjede zdesna Bogu.“

Ova zaokupljenost mjestom protivi se filonskoj ideji. Konačna stvarnost dostupna je samo intelektom. Bilo bi apsurdno govoriti, kako to izgleda u Poslanici Hebrejima, o stvarnome ulasku u mjesto.³³

2. *Prolazno* naglašavanje u Poslanici Hebrejima odlučan je udarac filonskom tumačenju, i prema moje mišljenju, neprijeporno. Poslanica Hebrejima ne govori samo o „izvornom“, nasuprot onome što se vidi, već također dokazuje da se „izvorno“ odnosi na određeni trenutak u vremenu. U Hebrejima 10,1 zapažamo da „Zakon ima tek *sjenu budućih dobara*“. Prema filonskom modelu, stvarnost vječno podređuje prolazno, ono što je *skia* („sjena“); ali ovdje konačna stvarnost ima element *dolaska*. Nije li to čitav smisao argumenta koji se provlači od Hebrejima 1,5 do 10,18? Pokazana nam je potreba za božanskom kao i ljudskom naravi Sina,

tumačenje. Međutim, u ovom slučaju smatra da je fraza „to jest svoje tijelo“ kasniji, uljepšavajući dodatak – što je nesumnjivo slab odgovor!

31 N. Dahl, „A New and Living Way“, *Int.*, 5:401-412.

32 U stvari pripada općenito drevnoj bliskoistočnoj ideji.

33 R. Williamson, „Platonism and Hebrews“, *SJT* 16 (1963): 419.

„da milosrdan bude i ovjerovljen Veliki svećenik“ (2,17). Božanska riječ određenosti (5,5,6; vidi 7,20,21) dio je ovog uzorka. Jednako tako u Hebrejima 8,3: „Zato je potrebno da i ovaj ima ono što će prinijeti.“

Čista posljedica ovakvog rezoniranja je pokazati da je Isus postao naš Veliki svećenik. Potvrda jednom zauvijek³⁴ ukazuje na potpuno dovoljnu žrtvu koju zahtijeva Golgota. Zahvaljujući toj žrtvi srušene su sve prepreke između Boga i čovjeka, uklanjajući potrebu za životinjskim žrtvama. Tako se Poslanica Hebrejima usredotočuje na element *prolaznosti*: prvo, Sin postaje čovjekom (utjelovljenje) i drugo, na Njegovu žrtvu na Golgoti. Oba ova ispunjenja osposobljavaju ga da *uđe u* svoju nebesku službu.

S ovim idejama rječnik Svetišta u Poslanici Hebrejima se strogo razlikuje od filonskog modela. Ne možemo više zastupati vječni, nepromijenjeni i nepromjenljivi nebeski poredak, odvojen i netaknut događanjima na ovoj Zemlji.³⁵

3. Treća točka je još drastičnija. „Ako se dakle tako čiste slike nebeskih stvari, potrebno je da se same nebeske stvari čiste žrtvama boljim od ovih.“ (Heb 9,23 – Šarić.) Zapanjuje pomisao da nema potrebe za modificiranjem nebeskih stvari, premda ona neke komentatore potpuno zbunjuje.³⁶ Ovdje je platonski model očito nedostatan.

Prema tome, čini se da Poslanica Hebrejima, premda se služi terminologijom i nekim konceptima koji su paralelni filonskoj upotrebi, ima svoj osobiti sadržaj značenja. Treba je proučavati sukladno njenim izrazima, a ne umetati Filonove ideje. Neki noviji tumači Poslanice Hebrejima ponovno su istražili navodnu filonsku vezu i došli do negativnog zaključka. Do takvog zaključka je došao Ronald Williamson u svojoj disertaciji *Philo and the*

Epistle to the Hebrews,³⁷ u kojoj je obradio ovaj naročiti predmet. I A. McNicol u *The Relationship of the Image of the Highest Angel to the High Priest Concept in Hebrews*,³⁸ isto tako argumentira protiv filonske baze.

Sada se moramo posvetiti egzegetskom materijalu. Premda smo svjesni da se konceptijski okvir Poslanice Hebrejima razlikuje od Filonovog, ipak moramo ispitati religijski rječnik da vidimo je li korišten na spiritualizirajući način. Obradit ćemo redom dosad spomenute ulomke i vidjeti ima li dokaza za takvu nakanu.

Egzegetski

1. **Hagion kosmikon (9,1).** Najjednostavniji način za razumijevanje ovog teksta je da *kosmikon* vidimo kao supstantivno korištenje pridjeva. *Hagion kosmikon* onda jednostavno ukazuje na šator židovskog saveza, i ništa više.

U osmom poglavlju je rasprava usredotočena na dva saveza, sa citatom iz Jeremije koji proriče novi *diathēkē* („savez“). U 9,1 čitamo da je „prvi savez“ ima „zemaljsko svetište“ (Šarić); a sljedećih devet redaka razrađuje ovu tvrdnju. Redci 1–5 daju kratku skicu tog Svetišta, dok redci 6–10 ukratko opisuju njegove službe, koje pokazuju da imaju ograničeni *pristup* Bogu.

³⁴ Heb 6,4; 9,7.26-28; 10,2; 12,26.27 (*hapax*); Heb 7,27; 9,12; 10,10 (*ephapax*).

³⁵ Vidi Buchanan, str. 134.

³⁶ Zapazimo između ostalog odgovor Spicq na takvu misao: “besmislica” (11:267).

³⁷ Leiden, 1970.

³⁸ Ph.D. disertacija, Vanderbilt University, 1974.

Prema tome *kosmikon* u 9,1 stoji nasuprot *epouranios* („nebeskome“),³⁹ kao što 9,1-10 postavlja pozornicu za izvještaj o Kristovoj *nebeskoj* službi, koja će biti obrađena u 9,11–10,18. Kao što prvi *diathēkē* ima svoje Svetište (ili „zemaljsko“), tako novi *diathēkē*, potvrđen Kristovom krvlju (9,15-18) ima Svetište (nebesko – 9,24-26). Zato se spekuliranje o kozmosu u 9,1 ne može potvrditi tekстом.

2. ***Skēnē hē protē* (9,2)**. S obzirom na kontekst, fraza je jasno upotrijebljena da razlikuje prvi od drugog odjela u zemaljskom Svetištu. To potvrđuje kratak izvještaj o namještanju svakog dijela. Ovdje se radi o tome treba li pridati alegorički značaj ovim dvama odjelima, tako da se odnose na odvojene prikaze – s time što *hē protē skēnē* označava prvo svetište/dob/savez, a *hē deuterā* („drugo“) *skēnē* označava nebesko svetište/novo doba/novi savez. Ako je to nakana ovog ulomka, onda je ona jako dobro prikriivena. Zapažamo:

a. kako rasprava o dva odjela naglo završava sa *peri hon ouk estin nun legein kata meros*: „O tom ne treba sada potanko govoriti.“ To znači da nas zbog skrivenog značenja obeshrabruje od razmatranja pojedinosti ova dva odjela.

b. Hebrejima 9,6–10 odmah slijedi s opisom službi u zemaljskom Svetištu, i to na način koji nikako ne podupire alegorizirajuće gledište. Drugi odjel nije prikazan kao mjesto neometanog pristupa; naprotiv, veliki svećenik mogao je ući samo jednom godišnje i to „ne bez krvi“ (9,7). Drugim riječima, čitav ulomak 9,1–10 povezan je s opisom starog Svetišta i njegovih službi. *In toto*, stari vjerski sustav nije bio dostatan iz dva razloga: ograničenog pristupa i nedostatka dovršenosti njegovih žrtava (pokazano nemogućnošću da „usavrši“ *suneid sis* („savjest“) vršitelja bogoslužja – vidi 9,9).⁴⁰

c. Sljedeći argument je da 9,11–10,18 pokazuje kako Kristova smrt i služba u nebeskom Svetištu ostvaruje sve što stari vjerski sustav nije mogao. Ona ruši sve prepreke između Boga i čovjeka⁴¹ i osigurava apsolutno dovoljnu, konačnu žrtvu,⁴² tako da više nema podsjetnika na grijeh.⁴³ U ovom dugačkom dokazivanju, premda povremeno nailazimo na suprotstavlanje starog vjerskog sustava novome,⁴⁴ ne nalazimo suprotnost u pojmovima dvaju odjela u zemaljskom Svetištu.

Prema tome, čitavo je zemaljsko Svetište, a ne samo njegov prvi dio, bio prisposoba stare ere, prisutne u ono vrijeme (*ton kairon ton enest kota*), koje ostvaruje Božje nakane „postavljene (su) do vremena popravljanja“ (9,10).⁴⁵

3. **„Veći i savršeniji Šator“ (9,11)**. Neovlašteno je tumačiti *skēnē* kao tjelesni Isusov život. U svim drugim tekstovima u kojima se u Poslanici Hebrejima spominje *skēnē* (8.1.5; 9,2.3.6.8.21; 11,9; 13,10), značenje je nedvojbeno Svetište. Osim toga nigdje u Novom zavjetu *skēnē* nije upotrijebljeno da označi Kristovo tijelo. Ovo je snažan dokaz posebno zato što Posla-

39 Heb 8,5; 9,23 (vidi i 3,1; 6,4; 11,16; 12,22).

40 Obradio sam egzegezu 9:1–10:18 u nekim pojedinostima u *Defilement and Purgation*, pogl. 4 moje disertacije. Vidi kratku raspravu i pogl. 5 ove knjige.

41 Heb 4,14-16; 6,19-20; 9,6-12.24-25; 10,19-22; 12,18-24.

42 Heb 2,17; 7,27; 8,3; 9,13-14.15-24.26-28; 10,4.11-14.

43 Heb 9,9-10; 10,1-4.15-18.

44 Heb 9,6-10.13-14.18-23; 10,1-4.

45 Do istog zaključka došli su McNicol, str. 153-158, i O. Hofius, „Das Erste und das zweite Zelt—ein Beitrag zur Auslegung von Heb 9:1-10“; *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums* 61 br. 3-4 (1970): 274-75.

nica Hebrejima – možda kao ni jedna druga knjiga NZ – naglašava Isusovu ljudsku narav. Ovdje upotrijebljen izraz je *sarx* (2,14; 5,7; 9,10.13.14; 10,20; 12,9). U 8,2 Krist je nazvan *leitourgos* (“služitelj”) nebeskog Svetišta, koje je odmah opisano kao *tēs skēnēs tēs alēthinēs* („pravi šator“). Samo ovaj tekst bio bi dovoljan da negira metaforičko tumačenje teksta u 9,1.

Što onda reći od snazi riječi *dia* u jedanaestom retku? Često ponavljan argument o do-sljednosti – dakle, pošto je *dia* u dvanaestom retku jasno u instrumentalu („nego je sa svojom krvlju“ – Šarić), onda mora imati isti smisao ranije u toj dugoj rečenici (a ona počinje u jedanaestom retku) – nije valjan. Na drugim mjestima u NZ jasno je pokazano da isti prijedlog može imati različiti smisao čak i ako odmah slijedi jedan za drugim.⁴⁶ Prema tome, *dia* u jedanaestom retku treba tumačiti lokalno. Imamo opis Krista koji uzlazi u stvarno Svetište, nebesko. Ovaj je ulomak paralela sa 4,14: „uzvišenoga velikog svećenika koji je *prošao* nebesa“, sa 6,19.20: „iza zavjesa, kamo Isus *uđe*“; sa 8,1.2: „imamo ... velikog svećenika. On sjede s desne strane prijestolja Veličanstva *na nebesima*“; sa 9,24.25: „Krist ne *uđe* u rukotvorenu Svetinju ..., nego u *samo nebo*.“ (Svi tekstovi u ovoj rečenici iz Šarića.)

4. „...kroz zavjesu, to jest svoje tijelo“ (10,19.20). Ovdje metaforičko tumačenje traži svoju posljednju podršku. Međutim, nakon ispitivanja, ovo gledište, koje površnom čitatelju izgleda uvjerljivo, nije moguće. Ako kažemo da je *katapetasma* jednako tijelu, što ćemo učiniti s ranijim spominjanjem zavjese? „Duga zavjesa“ u 9,3 je nesumnjivo doslovna zavjesa, razdjelnik između Svetinje i Svetinje nad svetinjama u SZ Svetištu. Osim toga nemoguće je alegorijski protumačiti ulomak 6,19.20. Krist kao naš preteča *ušao* je „iza zavjesa ... postavši veliki svećenik do vijeka po Melkisedekovu redu“. Nikakvim proširenjem mašte ne može se reći da je *katapetasma* („zavjesa“) Kristovo tijelo. Mora se koristiti lokalno značenje. Zapazimo paralele između 6,19.20 i 10,19.20.22:

<p>6,19.20. (Šarić) Pouzdanje (sidro duše) Krist je ušao Veliki svećenik Zavjesa Preteča</p>	<p>10,19.20.22. (Šarić) Sigurnost Krist otvorio Veliki svećenik Zavjesa Nama ... pristupajmo</p>
--	--

Kako da onda razumijemo frazu „kroz zavjesu, to jest svoje tijelo“? Naknadnim proučavanjem možemo 10,19.20 razumjeti samo u njenoj potpunosti. Samo zato što frazi „to jest svoje tijelo“ odmah slijedi *katapetasmatos*, to ne mora *nužno* značiti da ga u značenju treba dodati. Alternativa je da se *hodon* („put“) uzme kao referenca, kao što su to učinili prevoditelji NEB: „Tako nam, prijatelji, krv Isusa omogućuje da slobodno uđemo u svetište novim, živim putem koji nam je otvorio kroz zavjesu, putem svojega tijela.“

46 O. Hofius, „Inkarnation und Opfertod Jesu nach Hebr 10,19f.“, *Der Ruf Jesu und die Antwort der Gemeinde*, urednici E. Lohse, C. Burchard i B. Schaller (Gottingen, 1970), str. 132-141.

Dodatni argument je dao Jeremias,⁴⁷ koji je uvjerljivo istaknuo *čilijastičku* strukturu 10,19,20 kojom pokazuje da se *hodon* u značenju treba dodati za *tout' estin t s sarkos autou* (to jest svoje tijelo).

Redak 19	Redak 20
(a) „ulazak u“ (<i>eis tēn eisodon</i>)	(a) „put novi i živi“ (<i>hodon prosphaton kai zōsan</i>)
(b) „svetište“ (<i>tōn hagiōn</i>)	(b) „zavjesom“ (<i>dia tou katapetasmatos</i>)
(c) „krvlju Isusa“ (<i>en tō haimati lēsou</i>)	(c) „to jest svoje tijelo“ (<i>tout' estin tēs sarkos autou</i>)

I tako, nakon proučavanja svakog ovog ulomka u Poslanici Hebrejima, koji se iznosi u prilog metaforičkog tumačenja nebeskog religijskog sustava, vidimo da ne pružaju potporu na koju se često poziva.

Realistično (doslovno) tumačenje

Nema potrebe da gore rečenome dodamo svoje komentare. Već na početku ovog poglavlja vidjeli smo kako Poslanicu Hebrejima prožima rječnik religijskog sustava. Ovaj čimbenik je toliko sveprožimajući da imamo pravo ustvrditi da *ukoliko ne dobijemo uvjerljive pokazatelje u ovim spisima da ovaj rječnik ne treba uzeti doslovno, dužni smo da ga kao takvog ozbiljno prihvatimo*. Samo ako argumentacija u prilog religijskog pristupa bude besmislena, možemo imati opravdanje za odbacivanje doslovnog tumačenja Poslanice Hebrejima.

Ali realističko tumačenje nije ni u kojem slučaju besmisleno. Pokazao sam na drugim mjestima⁴⁸ kako je čovjekov „problem“, onečišćenje, na najizravniji način izražen u Poslanici Hebrejima, dokazujući njegovu religioznu potrebu za očišćenjem. Ove ideje nalaze se u samoj srži Poslanice, i to su izrazi religijskog sustava.

Gornjemu možemo dodati dvije točke. Prvo, realističko tumačenje je potpuno u skladu s homiletičkom svrhom Poslanice Hebrejima. Ova svrha, kako je pokazano proučavanjem savjeta,⁴⁹ temelji se na pouzdanju u Kristovo djelo, da pokaže nadmoćnost kršćanske religije, da upozori bilo protiv postupnog zanemarivanja ili otvorenog odbacivanja, i ohrabri na ustrajanje do kraja. Ovaj dokument time postavlja niz osnova za kršćansko pouzdanje – *stvarno* božanstvo, *stvarna* ljudskost, *stvarni* svećenik, *stvarni* savez, *stvarna* žrtva, *stvarno* očišćenje, *stvarni* pristup i u skladu sa svime time, *stvarno* nebesko Svetište i služba.

Drugo, ne bismo trebali pretpostavljati da su svi Židovu u prvom stoljeću imali metaforički

47 J. Jeremias, "Hebräer 10:20—*tout estin tēs sarkos autou*". ZNW 62 (1971): 131. Ovaj članak podržava zaključak do kojeg je ranije došao O. Hofius (bilješka 46).

48 Johnsson, *Defilement and Purgation*.

49 Heb 2,1-4; 3,7-4,16; 5,11-6,18; 10,32-39; 12,1-13,21.

pogled na nebeski religijski sustav. U stvari, postaje sve jasnije da su mnogi Židovi vjerovali u stvarno nebesko Svetište i liturgiju. Apokaliptički judaistički spisi ukazuju na takvo shvaćanje; na primjer: „I u njemu [nebeskom šatoru] pred Gospodinom su anđeli koji služe i traže milost od Gospodina za sve grijehе neznanja pravednika, te prinose Gospodinu slatki miomiris, razumnu i beskrvnu žrtvu.“⁵⁰ „I neka ti Gospodin dade ... da služiš u Njegovom svetišu kao prisutni anđeli i sveti.“⁵¹ „Približi se Bogu i anđelu koji posreduje za tebe, jer on je posrednik između Boga i čovjeka.“⁵²

Pokazivanjem ovih paralela ne želimo sugerirati da je Poslanica Hebrejima ovisna o takvim nebiblijskim izvorima. Umjesto toga izlaganje u Hebrejima je jedinstveno kršćansko i kristocentrično. Umjesto anđeoskih služitelja, ova poslanica poznaje samo jednog velikog svećenika – Isusa Krista. Umjesto uzvisivanja Melkisedeka, pokazuje da je on samo primjer Krista.⁵³ Međutim, biti svjestan ovih drugih ideja koje se odnose na nebeski vjerski sustav, a konkuriraju kršćanstvu prvog stoljeća, korisno je iz najmanje dva razloga: (1) U stanju smo bolje razumjeti religijski rječnik u Hebrejima; premda dijeli koncepcije nađene kod apokaliptičara kao i kod Filona, bez ozbiljnih kvalifikacija ga se ne može proglasiti „filonskim“. (2) U stanju smo razumjeti zašto u Poslanici Hebrejima nalazimo uloge anđela i Melkisedeka.⁵⁴

Na kraju, čini se jasnim da dokazi Poslanice Hebrejima zahtijevaju realistično doslovno tumačenje religijskog rječnika u tekstu. U kojoj mjeri trebamo biti *doslovni*? Na primjer, kad čitamo Kristova „krv“,⁵⁵ trebamo li razumjeti da se u nebeskom Svetišu prinosi Njegova stvarna krv? Navodi li nas to da vidimo tri moguća tumačenja Poslanice Hebrejima: (metaforičko ili duhovno, koje je manjkavo, kako smo to pokušali pokazati u ovom poglavlju; (2) doslovno, u kojem svaki izraz ima veliku vrijednost – za nebesko Svetište zemaljsko bi u svemu bila minijatura; i (3) vrijednosno, u kojem bi stvarnost nebeskog Svetiša i službe bila zadržana kao zaštita *objektivnosti* Kristovog djela, ali nam pojedinosti tog Svetiša ne bi bile jasne.

Prema mojem mišljenju Poslanica Hebrejima nam ne pomaže definitivno riješiti 2. i 3. gore navedenu točku. Premda ovaj argument ne mora isključivati mogućnost da je nebesko Svetište proslavljena verzija zemaljskoga, trebamo držati na umu: (1) Nebesko je istinsko, pravo, prema tome zemaljsko trebamo gledati u svjetlosti nebeskog, a ne obratno.⁵⁶ (2) U 9,24 čitamo o „nebu“, što je nesumnjivo neka vrsta općenitog opisa. (3) Nedostatak interesa za uspoređivanje zemaljskog s nebeskim prikazan je u 9,5 vrlo škrto. I (4), naglašavanje u 9,1–10,18 odnosi se na *djelo* koje Krist ostvaruje; čini se da nema interesa za davanje detalja što se okoline tiče. Premda u Poslanici Hebrejima možemo potvrditi *stvarnost* nebeskog Svetiša, očito imamo razmjerno malo ozbiljnih podataka o njegovom izgledu.

50 *Test. of Levi* 3:5-7.

51 *Jubilees* 31:14.

52 *Test. of Dan* 6:2.

53 Postoji snažan dokaz da je sekta u Kumranu posebno cijenila Melkisedeka.

54 Jedan od svitaka s Mrtvog mora govori o Melkisedekovoj posredničkoj ulozi u nebeskom Svetišu.

55 Heb 9,12.14; 10,19.29; 12,24; 13,12.20.

56 Heb 8,1-5.

SUMMARY

The Heavenly Sanctuary-Figurative Or Real?

In this article, we shall address the most basic issue of understanding Hebrews: Is the cultic language of Hebrews to be interpreted metaphorically (spiritually) or realistically (literally)? We shall proceed in three steps: (1) the case for a metaphorical interpretation, (2) a critique of the metaphorical viewpoint, and (3) the case for a realistic interpretation.

Key words: : *Hebrews; Heavenly-Sanctuary; metaphorical-interpretation; realistic-interpretation*

Izvornik: Willian Johnsson. "The Heavenly Sanctuary-Figurative Or Real?" U *Issues in the Book of Hebrews*. Urednik, Frank B. Holbrook. Silver Springs, MD.: Biblical Research Institute, 1989. Str. 35-51.

Prijevod: Hinko Pleško